

**BMT HUJJATLARI TERMINLARINI PARALLEL KORPUS ASOSIDA
STANDARTLASHTIRISH VA UYG'UNLASHTIRISH USULLARI****Gafarova Zumrad Zoxirjonovna****Xorijiy til va ijtimoiy fanlar kafedrası mudiri,****Osiyo xalqaro universiteti****Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent****gafarovazumrad@oxu.uz****Orcid: 0009-0003-6034-6150****Telefon: +998 94 778 86 68****<https://doi.org/10.5281/zenodo.21950238>**

Annotatsiya. Mazkur maqolada Birlashgan Millatlar Tashkiloti hujjatlarida qo'llanadigan terminlarni maxsus parallel korpus asosida standartlashtirish va uyg'unlashtirish masalasi nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning markaziy muammosi shundaki, bir xil institutsional tushuncha tarjima matnlarida bir nechta terminologik variant bilan ifodalanishi mumkin va ushbu variantlarning semantik hajmi, funksional vazifasi, kontekstual qo'llanishi hamda institutsional maqomi doimo ham o'zaro mos kelmaydi. Natijada bir qarashda sinonimik yoki muqobil ko'ringan birliklar aslida ma'lum darajada turlicha konseptual mazmunni ifodalashi mumkin. Bu holat terminologik beqarorlik, tarjimada nomuvofiqlik va institutsional matnlarning talqinida noaniqlik yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

Kalit so'zlar: BMT hujjatlari, parallel korpus, terminologiya, terminlarni standartlashtirish, terminologik uyg'unlashtirish, institutsional diskurs, semantik ekvivalentlik, korpus lingvistikasi, terminologik variativlik, tarjima ekvivalentligi.

Kirish (Introduction)

Xalqaro institutsional kommunikatsiyada terminologik aniqlik faqat lingvistik to'g'rilik masalasi emas, balki mazmuniy izchillik va konseptual barqarorlikni ta'minlovchi muhim omildir. Ayniqsa, Birlashgan Millatlar Tashkiloti kabi ko'p tilli xalqaro institutlarda bir xil huquqiy, siyosiy, diplomatik, iqtisodiy yoki gumanitar tushunchaning bir necha tilga tarjima qilinishi terminologik birliklarning semantik chegaralari aniq saqlanishini talab qiladi.

Institutsional matndagi termin oddiy nominativ birlik emas. U ma'lum soha doirasida shakllangan tushuncha, huquqiy maqom yoki professional amaliyotni ifodalaydi. Shu sababli terminning tarjimasida yuzaga kelgan kichik semantik siljish ham matnning umumiy talqiniga ta'sir qilishi mumkin. Masalan, umumtil doirasida o'zaro yaqin ma'noli ikki so'z sinonim sifatida erkin almashishi mumkin. Biroq huquqiy yoki institutsional matnda ushbu birliklarning har biri turli konseptual doiraga ega bo'lishi ehtimoli mavjud. [1:236]

Mazkur muammoning asosiy sababi ko'p tilli institutsional tarjimada bir ma'no uchun bir xil va mutlaq barqaror formal moslikning har doim ham mavjud emasligidadir. Tillarning semantik tuzilishi, grammatik qurilishi va terminologik an'anasi bir-biridan farq qiladi. Bir manba tilidagi termin tarjima tilida to'g'ridan-to'g'ri ekvivalentga ega bo'lmasligi yoki bir nechta shakl orqali ifodalanishi mumkin.

Bunday holatda bir nechta variantning mavjudligi muammo emas. Asosiy muammo shundaki, ularning qaysi biri konseptual jihatdan aniq, qaysi biri kontekstual jihatdan maqbul, qaysi biri tarixiy yoki tasodifiy tarjima shakli ekanligi har doim ham aniqlanmagan bo'ladi.

Shu nuqtai nazardan, tadqiqotning markaziy muammosi quyidagicha ifodalanadi: *BMT hujjatlarida bir institutsional konsept uchun bir nechta tarjima varianti mavjud bo'lishi mumkin, biroq mazkur variantlarning semantik, funksional va institutsional maqomi teng emas.* [2:235]

Mazkur holat ikki asosiy zaruratni yuzaga keltiradi. Birinchisi – variantlarning o'zaro munosabatini aniqlash va ularni konseptual jihatdan muvofiqlashtirish, ya'ni uyg'unlashtirish. Ikkinchisi esa mazkur tahlil natijasida eng maqbul va barqaror shaklni tavsiya etilgan me'yor sifatida belgilash, ya'ni standartlashtirishdir.

Bu ikki jarayon bir-biri bilan bog'liq, biroq mazmunan aynan bir tushuncha emas. Uyg'unlashtirish variantlar o'rtasidagi semantik va konseptual munosabatlarni aniqlaydi. Standartlashtirish esa mazkur munosabatlar asosida ustuvor variantni tanlaydi. Demak, metodologik nuqtai nazardan standartlashtirish uyg'unlashtirishdan keyingi bosqich sifatida qaralishi maqsadga muvofiq. [1:237]

Parallel korpus bu masalada muhim empirik vosita bo'la oladi. U bir terminning turli hujjatlarda qanday tarjima qilinganini, qaysi variant ko'proq qo'llanganini, qaysi kontekstlarda barqaror ekanini va qanday kollokatsiyalar bilan birikishini ko'rsatadi. Shu sababli korpus dalili terminologik qarorni intuisiya yoki lug'at ma'lumotidan empirik tekshiruvga olib o'tadi.

Materiallar va metodlar (Materials and methods)

Tadqiqot materiali sifatida BMTga oid ko'p tilli institutsional hujjatlardan shakllantiriladigan maxsus parallel korpus olinadi. Korpus tarkibiga rezolyutsiyalar, deklaratsiyalar, konvensiyalar, xalqaro kelishuvlar, siyosiy hisobotlar, gumanitar materiallar, inson huquqlariga oid hujjatlar, barqaror rivojlanish va migratsiya masalalariga doir matnlar kiritilishi mumkin. [3:47]

Bunday korpusni tanlashning sababi shundaki, terminologik birliklar aynan kontekst ichida o'zining real institutsional maqomini namoyon qiladi. Alohida olingan termin lug'atda bir nechta tarjima bilan berilishi mumkin, biroq qaysi biri real hujjatda ishlatilishi, qaysi biri ma'lum janrga xosligi va qaysi biri institutsional me'yor sifatida barqarorlashgani faqat autentik matn asosida aniqlanadi. [4:58]

Parallel korpusning yana bir muhim afzalligi – manba va tarjima matnlarni segmentma-segment qiyoslash imkoniyatidir. Bu tadqiqotchiga bitta manba terminining turli tarjima ekvivalentlarini tizimli ravishda aniqlash imkonini beradi.

Korpusni shakllantirishda metama'lumotlar ham alohida ahamiyatga ega. Hujjatning sanasi, institutsional manbasi, janri va mavzusi saqlansa, terminologik variantlilikning faqat til bilan emas, balki vaqt, janr yoki institutsional bo'lim bilan bog'liq sabablarini ham aniqlash mumkin. [5:78]

Tadqiqotning birinchi metodik bosqichi terminologik ekstraksiya hisoblanadi. Bu yerda korpusdan tez-tez takrorlanadigan, sohaviy mazmunni ifodalaydigan birliklar ajratib olinadi. Faqat bir so'zli terminlar emas, balki ko'p komponentli birikmalar ham tahlil qilinadi. Chunki BMT hujjatlarida terminologik mazmun ko'pincha murakkab birikmalar orqali ifodalanadi.

Masalan, *sustainable development, peacekeeping operation, international peace and security, human rights mechanisms, internally displaced persons* kabi birliklar alohida so'zlarni yig'ish orqali emas, balki yaxlit termin sifatida ko'rib chiqilishi kerak.

Ikkinchi bosqichda manba terminiga mos tarjima ekvivalentlari parallel segmentlardan aniqlanadi. Bu bosqichda tahlilchi variantlar sonini qayd etadi, lekin ularni hali standart yoki nostandart deb baholamaydi.

Uchinchi bosqich semantik-konseptual tahlildir. Bu yerda har bir variant manba konseptining mazmunini qay darajada saqlashi tekshiriladi. Agar variant terminning faqat lug'aviy shakliga o'xshash bo'lsa-yu, konseptning to'liq mazmunini aks ettirmasa, u formal ekvivalent sifatida qaralishi mumkin, ammo terminologik jihatdan ustuvor shakl sifatida tanlanmaydi.

To'rtinchi bosqich kontekstual tahlildir. Bir termin turli kontekstlarda bir xil ma'noni saqlaydimi yoki uning mazmuni o'zgaradimi — shu holat tekshiriladi. Institutsional terminning kontekstlararo barqarorligi muhim mezonlardan biridir.

Beshinchi bosqich kollokatsion tahlilni o'z ichiga oladi. Termin qanday birliklar bilan muntazam birikishi, qaysi turg'un birikmalar tarkibida ishlatilishi aniqlanadi. Bu mezon terminning til tizimida qay darajada tabiiy va institutsional jihatdan mustahkamlanganini ko'rsatadi. [6:79-80]

Oltinchi bosqich chastotaviy tahlildir. Bu yerda variantlarning korpusda qanchalik tez-tez uchrashi, turli hujjatlar bo'ylab qanday taqsimlangani aniqlanadi. Biroq chastota yakka mezon sifatida emas, boshqa mezonlar bilan birga qo'llanadi.

Natijalar (Results)

Tahlil natijasida parallel korpus terminologik standartlashtirish va uyg'unlashtirish uchun bir nechta turdagi dalillarni bir vaqtda taqdim eta olishi aniqlandi.

Birinchidan, korpus bir terminning real tarjima paradigmasini ko'rsatadi. Ya'ni, manba tildagi bitta termin turli matnlarda E1, E2, E3 kabi bir nechta shaklda berilgan bo'lishi mumkin. Bu holat oddiy lug'atda ko'rinmasligi mumkin, ammo parallel korpusda aniq kuzatiladi. [7:88]

Ikkinchidan, variantlar o'rtasidagi farq faqat formal emasligi aniqlanadi. Ba'zi hollarda variantlar morfologik yoki sintaktik jihatdan farqli bo'lsa-da, bir xil konseptni saqlaydi. Bunday shakllar maqbul variantlilik sifatida qaralishi mumkin.

Boshqa holatlarda esa variantlar ma'lum tushunchaning semantik chegarasini o'zgartiradi. Masalan, biri konseptni torroq, ikkinchisi kengroq, uchinchi esa boshqa institutsional kontekstga xos mazmunda ifodalashi mumkin. Bunday holatda terminologik nomuvofiqlik yuzaga keladi.

Shu asosda terminologik variativlikni ikki asosiy turga ajratish mumkin: maqbul variativlik va nomuvofiq variativlik.

Maqbul variativlikda shakl o'zgaradi, ammo konsept o'zgarmaydi. Nomuvofiq variativlikda esa shakliy farq semantik farqqa olib keladi.

Bu quyidagi mantiqiy modelda ifodalanadi:

variantlilik + konseptual barqarorlik = maqbul variant;

variantlilik + konseptual beqarorlik = terminologik nomuvofiqlik. [9:79]

Natijalarning yana bir muhim tomoni shundaki, eng ko'p ishlatilgan termin avtomatik ravishda eng maqbul standart shakl bo'la olmaydi. Chastotasi yuqori variant tarixiy tarjima an'anasi, ma'muriy odat yoki vositachi til ta'siri sababli keng tarqalgan bo'lishi mumkin.

Shu bois korpus statistikasi semantik tahlil bilan birlashtirilishi zarur. Masalan, E1 eng ko'p ishlatilgan, E2 kamroq uchragan bo'lishi mumkin. Agar E2 konseptual jihatdan aniqroq,

ko'proq janrda barqaror va institutsional jihatdan maqbul bo'lsa, aynan E2 standart sifatida tavsiya qilinishi mumkin.

Demak, standartlashtirish uchun quyidagi mezonlarning integratsiyasi zarur: *chastota, konseptual aniqlik, kontekstual barqarorlik, kollokatsion tabiiylik, institutsional maqbullik va tarjimada muntazamlilik*. [10:40]

Natijada variantlarga uch xil terminologik maqom berish mumkin. Birinchi guruh – **ustuvor termin**. Bu semantik va institutsional jihatdan eng asoslangan variantdir. Ikkinchi guruh – **maqbul variant**. U ma'lum kontekstda qo'llanishi mumkin, biroq asosiy me'yoriy shakl hisoblanmaydi. Uchinchi guruh – tavsiya etilmaydigan variant. Bu semantik jihatdan noaniq yoki konseptual muvofiqligi past shakldir.

Mazkur tasnif terminologik standartlashtirishni ancha moslashuvchan qiladi. Chunki barcha variantlarni yo'q qilish emas, balki ularning maqomini aniq belgilash ilmiy jihatdan to'g'riroqdir.

Muhokama (Discussion)

Olingan natijalar terminlarni standartlashtirish va uyg'unlashtirish jarayonlari o'zaro ketma-ketlikda amalga oshirilishi kerakligini ko'rsatadi.

Agar birinchi bosqichdayoq bitta variant standart sifatida tanlansa, boshqa variantlarning konseptual maqomi tushunilmay qolishi mumkin. Shu sababli avval variantlar o'rtasidagi munosabat aniqlanishi zarur. Bu uyg'unlashtirish bosqichidir.

Uyg'unlashtirishda terminlarning tashqi shakli emas, avvalo ular ifodalagan tushunchalar qiyoslanadi. Faqat bir xil konseptni ifodalovchi variantlar o'zaro standartlashtirish uchun raqobatdosh birlik sifatida qaralishi mumkin.

Agar ikki variant aslida turli tushunchalarni ifodalasa, ulardan birini ikkinchisining standart ekvivalenti sifatida belgilash terminologik xatoga olib keladi.

Shu sababli maqolada quyidagi metodologik tamoyil asosiy o'rin tutadi: *avval konseptual farq aniqlanadi, keyin lingvistik shakl standartlashtiriladi*. [11:39]

Parallel korpus mazkur jarayonda eng muhim vositalardan biridir, chunki u terminning real institutsional xatti-harakatini ko'rsatadi. U terminning qaysi kontekstlarda ishlatilishi, qanday tarjima qilinishi va qanday birikmalar bilan kelishini namoyon qiladi.

Bu yondashuv terminologik qarorni subyektiv tanlovdan chiqarib, empirik dalillarga asoslangan qarorga aylantiradi.

Shuningdek, parallel korpus diaxron tahlil uchun ham imkoniyat yaratadi. Turli yillarga oid hujjatlar qiyoslanganda, ma'lum terminning vaqt o'tishi bilan qaysi variant foydasiga barqarorlashgani yoki qanday o'zgarishlar yuz bergani aniqlanadi.

Bu ayniqsa yangi xalqaro tushunchalar yoki global siyosiy terminlar milliy tilga kirib kelganida muhimdir. [13:39]

Xulosa (Conclusion)

BMT hujjatlari terminlarini parallel korpus asosida standartlashtirish va uyg'unlashtirish masalasi terminologik aniqlikni ta'minlashning murakkab, ko'p bosqichli jarayonidir.

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, bitta institutsional konsept bir nechta tarjima varianti orqali ifodalanishi mumkin, lekin bu variantlarning barchasi teng maqomga ega emas.

Shu sababli standartlashtirish faqat chastotaga yoki lug'aviy yaqinlikka asoslanmasligi kerak. U konseptual, kontekstual va institutsional tahlil bilan birga olib borilishi lozim.

Uyg'unlashtirish variantlar o'rtasidagi semantik va konseptual munosabatlarni aniqlasa, standartlashtirish ushbu tahlil asosida ustuvor shaklni tanlaydi.

Tadqiqot natijasida quyidagi umumiy model taklif etiladi:

terminni aniqlash → parallel ekvivalentlarni ajratish → semantik-konseptual qiyoslash → kontekstual va kollokatsion tekshiruv → korpus validatsiyasi → institutsional tekshiruv → uyg'unlashtirish → ustuvor terminni tanlash → kodifikatsiya.

Mazkur model BMT hujjatlari terminologiyasini ilmiy mezonlar asosida tartibga solish, ingliz-o'zbek terminologik muvofiqligini takomillashtirish va maxsus terminologik bazalarni shakllantirish uchun samarali metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Baker, M. (1993). *Corpus Linguistics and Translation Studies: Implications and Applications*. In M. Baker, G. Francis & E. Tognini-Bonelli (Eds.), *Text and Technology: In Honour of John Sinclair*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
2. Baker, M. (1995). *Corpora in Translation Studies: An Overview and Some Suggestions for Future Research*. *Target*, 7(2), 223–243.
3. Bowker, L., & Pearson, J. (2002). *Working with Specialized Language: A Practical Guide to Using Corpora*. London/New York: Routledge.
4. Cabré, M. T. (1999). *Terminology: Theory, Methods and Applications*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
5. Faber, P. (Ed.). (2012). *A Cognitive Linguistics View of Terminology and Specialized Language*. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton.
6. ISO. (2007). *ISO 860:2007. Terminology Work — Harmonization of Concepts and Terms*. Geneva: International Organization for Standardization.
7. Laviosa, S. (2002). *Corpus-Based Translation Studies: Theory, Findings, Applications*. Amsterdam/New York: Rodopi.
8. McEnery, T., & Hardie, A. (2012). *Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. McEnery, T., Xiao, R., & Tono, Y. (2006). *Corpus-Based Language Studies: An Advanced Resource Book*. London/New York: Routledge.
10. Pearson, J. (1998). *Terms in Context*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
11. Sager, J. C. (1990). *A Practical Course in Terminology Processing*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
12. Sinclair, J. (1991). *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford: Oxford University Press.
13. Temmerman, R. (2000). *Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive Approach*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
14. United Nations. *UNTERM: The United Nations Terminology Database*. Department for General Assembly and Conference Management.